

Світлана Володимирівна Буряченко,

викладач

Кам'янського коледжу

фізичного виховання

**РЕЛІГІЙНІ ВЗАЄМИНИ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА УРЯДУ РЕЧІ
ПОСПОЛИТОЇ В КІНЦІ XVI НА ПОЧАТКУ XVII СТ.
В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ
ІСТОРИОГРАФІЯХ XIX – XX СТ*.**

В історії розвитку та військової діяльності українського козацтва кінця XVI – початку XVII ст., одне з найважливіших місць належить боротьбі козаків за релігійну та національну незалежність. Ця боротьба стала одним з ключових етапів розвитку козацького стану, його організованості, усвідомлення власних потреб і завдань. Першим актом, який позначив перетворення цього руху у важливу політичну силу в Речі Посполитій, було відновлення православної ієрархії у 1620 р., а його кульмінацією – Національно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького. Крім того, в ході цього протистояння козацтво вийшло на міжнародний рівень, як цілком самостійна і потужна військово-політична сила. Але, парадокс полягає в тому, що не дивлячись на досить велику наявність наукових студій, ця проблема залишається однією із найменш розглянутих у вітчизняній історичній науці. Багато українських істориків в своїх працях торкаються даної проблеми, але розглядають її в загальному контексті історії козацтва не приділяючи їй особливої уваги. Більш детально боротьбу козаків за релігійну та національну незалежність в кінці XVI на початку XVII ст. в своїх працях почали розглядати такі сучасні дослідники, як В. Щербак, В. Сергійчук, С. Леп'яво та інші.

* В першій редакції стаття під назвою "Релігійні взаємини українського козацтва та уряду Речі Посполитої в кінці XVI на початку XVII ст. в українській, російській та польській історіографіях XIX – XX ст." надрукована у виданні: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Випуск 19. – Київ, 2010. – С. 244-249.

Важливим історичним твором є «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського (1822). Дана праця написана у монархічному дусі і козацтво показано самобутньою організацією української шляхти, а не станом із своїми соціальними суперечностями. І хоча автор недооцінював спільність інтересів козаків і селян, все ж, відзначив прагнення козацтва обороняти народну віру. Та на особливу увагу, на думку автора, тут заслуговує відвертий виступ Сагайдачного проти польської унії 1620 р., що «став початком боротьби за права і свободи» [3, с. 170]. Головну причину козацько-польського протистояння вчений вбачав в релігійно-конфесійному факторі. Зокрема, причиною козацьких виступів кінця XVI – середині XVII ст., що згодом переросли в Національно визвольну війну, Д. Бантиш-Каменський вважає запровадження церковної унії.

Помітний внесок у висвітлення боротьби українського козацтва за релігійні та національні свободи зробив М. Маркевич в праці «Історія русів», і хоча даній темі не присвячена вся праця, відношення автора до козаків, як «захисників православ'я від католицизму, та визволителів народу від магнатів» відображено навіть в кількох розділах [17, с. 45]. Автор акцентує увагу на тій ролі, яку відіграло козацтво в кінці XVI – на початку XVII ст. в розгортанні подальшої боротьби українського народу проти уряду Речі Посполитої.

М. Костомаров у працях «О причинах и характере унии в Западной России» та «Южная Русь в конце XVI века» створив цілісну картину історичних подій та процесів даного періоду. В своїх працях автор наголошував на тому, що «козаки були винуватцями переродження Малоросії й рятівниками православ'я й народності», носіями ідеї «захисту християнства від невірних та оборони руської віри від зазіхань католиків і польського панства» [10, с. 30]. Подальше дослідження українського козацтва на державній службі, включаючи наслідки для нього унії, було здійснено в монографії «Богдан "Хмельницький» "(1861 р.), вступ до якого, "на "думку Антоновича, кращий систематичний нарис з історії козацтва. "вступі автор розкрив причини виникнення протиріч між

козаками та урядом Речі Посполитої. Він показує козаків як захисників православної віри, про що й пише: «В 1625 році козаки відправили своїх депутатів на сейм з вимогою визнати законними священників, висвячених єрусалимським патріархом, прибрати уніатів з церков та церковних маєтків, знищити всі обмежуючі постанови проти козаків та зменшення їх чисельності» [11, с. 96].

На основі використання нових історичних джерел та їх аналітичного опрацювання з'являються праці В. Антоновича: «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» та «Акти про козаків». В своїх працях дослідник чимало уваги приділяє питанню національно-релігійної бази протистояння козацтва, засиллям уряду Речі Посполитої та наслідкам цієї боротьби. В. Антонович виділяє особливий внесок в цю боротьбу Петра Сагайдачного, який скориставшись потребою в його військовій допомозі Сигізмунда III та присутністю в Києві патріарха Єрусалимського Іеофана, попросив висвятити на Київську метрополію священників відданих православ'ю. Тому на протязі цілих сорока наступних років польський уряд, через постійні козацькі повстання і неможливості оволодіти думкою українського народу, повинно було «виносити присутність православних священників» [2, с. 257].

М. Коялович в праці «Чтения по истории Западной России» розділяє думку В. Антоновича про те, що козацтво було рушійною силою в боротьбі за православну віру українського народу. Автор розкриває причини та характер релігійного протистояння уряду Речі Посполитої особливо після походу на Москву в 1618 р., коли козаки заключили дружбу з «руськими східної Росії», відзначаючи при цьому роль гетьмана П. Сагайдачного [7, с. 255].

Вагомий внесок у розкриття даного питання зробив П. Куліш в статті «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII ст.», що була надрукована в українському виданні («Записки о Южной Руси», т. 2), де автор назвав головною причиною козацьких виступів церковні утиски з боку шляхти. В цьому ж виданні польський історик М. Грабовський виклав власні пояснення причин

ворожнечі між козаками та урядом Речі Посполитої в XVII ст. Історик підкреслював дух релігійної толерантності з польського боку й брак адміністративного та панського гніту над українською людністю. А стремління запровадити церковну унію, яка так обурювала проти себе український народ, диктувались зовсім не бажанням подавити релігійну свободу, а звичайною в ті часи політикою уніфікації держави через заведення одностайного релігійного обряду.

Але згодом П. Куліш підтримав погляди польських істориків, та на відміну від українських, він почав описувати козаччину і її боротьбу за віру, як руйнівну, антидержавну силу, обвинувачував їх в руйнації культури на Україні, та акцентувати увагу на заслугах польського елемента в приборканні козаччини.

Надалі у другому виданні «Истории воссоединения Руси» Куліш зазначає: «Козаки не мали не тільки релігійної, але і політичної мети в своєму козацькому промислі» [13, с. 45]. Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С. Соловйова [18 с. 415]. Загальний висновок П. Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею, і врешті-решт на загибель [13, с. 76]. Утім, незважаючи на таку характеристику козаччини автор відводить цій спільноті поважну роль у возз'єднанні Південної та Північної Русі. Він вбачає заслугу козацтва у важливій, хоча і тимчасовій функції оборони «руського народу матеріально» від турецько-татарської та польської сили [13, с. 134]. Водночас, П. Куліш вважав, козацтво фізичною опорою духовенства в його устремліннях перейти під протекцію московського самодержця, що спричинилося до протиприродної спілки між ними.

Перші погляди П. Куліша підтримав і розвинув другий український історик-романтик М. Максимович. Він заперечував, що польське панування несло з собою мир і свободу. Релігійні утиски над православною вірою найбільше спричинили до польсько-українського ворогування кінця XVI – початку XVII ст., а «головною силою в боротьбі за віру стали саме козаки» [14, с. 358]. В своїх

працях М. Максимович дотримувався романтичного образу козацтва, як захисників всього православного народу, наділяючи їх рисами справжніх лицарів.

Широке уявлення про усвідомлення запорожцями свого місця в суспільному житті України епохи культурно-національного піднесення (кінець XVI — перша половина XVII ст.) дали праці М.С. Грушевського і П.М. Жуковича. Автори акцентували увагу на ролі козацтва у відстоюванні православ'я в Україні, «участі запорожців у відновленні православної ієрархії (1620)» [4, с. 169]. Безсумнівну цінність мають положення про значення конфесійного фактора у розгортанні визвольного руху, рушійною силою якого було козацтво. Всі тогочасні надбання у вивченні проблеми акумулював в собі М. Грушевський в 7 томі праці «Історія України-Русі». Автор вказує, що на початку XVII століття українське козацтво проголосило релігійну боротьбу своєю справою заявивши солідарність з православним духовенством» [4, с. 187]. Так чи інакше, говорить М. Грушевський: «стає фактом, що своє відношення до релігійно-національного питання козацтво з'ясувало і включило до своєї програми боротьби проти уряду Речі Посполитої» [5, с. 2]. Послідовники М. Грушевського історики-романтики М. Максимович, А. Скальковський, П. Куліш, М. Костомаров створюють в своїх працях своєрідну світоглядну парадигму, відповідно до якої козацтво наділяється рисами захисників не тільки українського народу, а й оборонців православної віри, яскраво розкриваючи неодноразові випадки сутичок з поляками саме через ці причини.

Одним з найдетальніших досліджень боротьби козаків за релігійну та національну незалежність стала праця В. Доманицького «Козаччина на переломі XVI-XVII ст.». У ній автор на основі використання історичних джерел подав фактологічну картину розгортання історичних подій, звернув увагу на причини та наслідки релігійних утисків з боку уряду Речі Посполитої. В. Доманицький підкреслює роль у боротьбі за відновлення православ'я гетьмана П. Сагайдачного та звертає увагу на небажання уряду йти на поступки козакам в релігійних та національних питаннях [6, с. 145]. Дана праця

увібрала в себе багату джерельну базу, що дає змогу докладно вивчити питання взаємин українського козацтва та уряду Речі Посполитої на зламі XVI-XVII ст.

Комплексне дослідження історії запорозького козацтва провів Д. Яворницький, приділяючи особливу увагу місцю козаків в боротьбі за релігійну та національну незалежність в кінці XVI – на початку XVII ст. Окремі розвідки дослідник присвятив своїм улюбленим героям Г. Тіскіневічу та П. Конашевичу-Сагайдачному, які особливо ретельно підтримували київське православне духовенство, що не хотіло підкоритися уніатському митрополиту [19, с. 25].

Не можна оминати увагою ставлення російської історіографії до боротьби за релігійні свободи козацтва з урядом Речі Посполитої. Відомий історик, автор «Історії Росії» С. Соловйов в своїх працях відмічав причину такої боротьби у «внутрішніх болячках Польщі»: слабкості уряду, релігійному фанатизмові, тяжкому становищі селян [11, с. 145]. Саме тому, вважає дослідник в кінці XVI - на початку XVII ст., козаки зручно використовували релігійні та національні мотиви в своїй боротьбі з Польщею, виставивши себе ніби то оборонцями віри й народності. Історик В. Ключевський та М. Покровський також розділяли погляди С. Соловйова в своїх працях, вказуючи на помилку Польщі, шляхом релігійних та національних утисків підкорити собі козацтво, тому, що козаки «вхопились за православ'я, як за основу в непримиримій боротьбі» [9, с. 362].

Радянська історіографія не дивлячись на актуальність демонстрування на основі козацької боротьби проти насильницького насадження католицизму з боку Речі Посполитої, як прикладу класової боротьби, не приділяла особливої уваги її вивченню, обмежуючись лише подачею узагальнених нарисів в працях з історії України.

Польська наукова історіографія XIX ст. ставилась до козаччини в основному негативно. Так, наприклад К. Шайноха вважав, що не релігійні справи були причиною боротьби козаків з поляками на початку XVII ст., а суперництво між «мирною роботою за плугом та козацькою вольницею», акцентуючи увагу на небажанні працювати, а

лише займатись грабунками [7, с. 146]. Але хоча К. Шайноха і відносився негативно до козаків та їх небажанню прилучатись до «польської культури», все ж вказував на їх важливість, як військової сили.

Польські дослідники кінця XIX ст. причини козацьких повстань XVI–XVII ст., які вони називали «бунтами», віднаходили в суспільно-економічних обставинах. Релігійні причини на одне з чільних місць висували варшавські та львівські вчені, краківські ж вважали їх другорядними.

Однобічним було висвітлення козацьких релігійних відносин і польськими дослідниками кінця XIX - початку XX ст., які намагались не акцентувати увагу на національно-релігійних причинах загострення відносини козаків з урядом Речі Посполитої. Прикладом є польський історик Ф. Папе, який у своїх працях зазначав що, стимулом для невдоволення козаків поведінкою уряд вважав їхнє прагнення до грабунків та незалежності від польського впливу. Таке трактування козацьких виступів проти насадження унії та релігійних утисків випливало з головного завдання, яке ставив перед собою історик, – виправдати урядову політику та захистити від звинувачень у причетності до утисків та обмежень козацьких свобод [1, s. 7].

Сучасні українські історики історики С. Леп'явко, В. Щербак, Б. Кухта та інші науковці суттєво розширили джерельну базу дослідження, опрацювали значний масив документів, що зберігались в архівах України, Польщі та Росії. На основі опрацьованого матеріалу було видано не одну монографію та наукову працю, але все ж залишається великий простір для дослідження та вивчення проблеми боротьби козаків за релігійну та національну незалежність кінця XVI – початку XVII ст.

Отже, у останні роки відкрились широкі можливості дослідження релігійних взаємин українського козацтва та уряду Речі посполитої в кінця XVI– початку XVII ст. Разом з тим залишилися незмінними діаметрально протилежні оцінки цього феномену – від патріотично схвальних до осудливих за зразками польської та російської історіографії XIX ст. Саме тому, повне вивчення та аналіз різних поглядів на дане питання дасть змогу переглянути та оцінити роль і

місце козацького війська в зовнішній та внутрішній політиці Речі Посполитої, що сприятиме об'єктивнішому висвітленню цих подій.

Література:

1. Papie F. O Hetmanie Żytkiewskim / F. Papie. – Lwyw, 1888. – S. 7.
2. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – Т.1. – К., 1885.
3. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. 1-е изд. / Д. Бантыш-Каменский. – М., 1822.
4. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. VII. – Львів, 1898.
5. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI- XVII ст. / М. Грушевський. — Львів, 1919.
6. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII в. (1591-1603)/ В. Доманицький // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Кн. 1. – Т. 63. – Львів, 1905.
7. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К., 1996.
8. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией / П. Жукович. – СПб., – Вып. 3, М., 1906, 1912.
9. Ключевський В.О. Русская история / В.О. Ключевський. – М., 2008.
10. Костомаров М.І. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – М., 1846. – С. 123.
11. Костомаров М.І. О причинах и характере унии в Западной России / М.І. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928.
12. Коялович М.О. Чтения по истории Западной России / М.О. Коялович. – СПб, 1884.
13. Кулиш П. История Воссоединения Руси / П. Кулиш. – Т. 3. – СПб., - М., 1874.
14. Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу / П. Кулиш // Русский архив. – Кн. 1. – СПб., 1877. – С. 358.
15. Кулиш П. Козаки по отношению к государству // Русский архив. Кн. 1.- СПб., 1877. – С. 359.
16. Максимович М.А. Собрание сочинений / М.А. Максимович. – Т.1., – К., 1876.
17. Маркевич Н. О козаках / Н. Маркевич // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1858 г. – № 4. – С. 23
18. Соловьев С. Уния, казачество, раскол / С. Соловьев // Атеней. – 1859. – № 8. – С. 415.
19. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Яворницький Д. І. – Т.1-3. – К., 1991.